ZAKON KRZYŻACKI W PRUSACH I INFLANTACH

PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE I KOŚCIELNE W XIII–XVI WIEKU

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika

ZAKON KRZYŻACKI W PRUSACH I INFLANTACH

PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE I KOŚCIELNE W XIII–XVI WIEKU

POD REDAKCJĄ
Romana Czai i Andrzeja Radzimińskiego

OPRACOWALI
Marian Arszyński
Marian Biskup
Roman Czaja
Bernhart Jähnig
Klaus Militzer
Zenon Hubert Nowak
Andrzej Radzimiński
Janusz Tandecki

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2013

Projekt okładki
Tomasz Jaroszewski

Opracowanie wydawnicze
Magdalena Bizior-Dombrowska

ISBN 978-83-231-3073-4

Printed in Poland

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń
tel. 56 611 42 95, fax 56 611 47 05
e-mail: wydawnictwo@umk.pl
Dystrybucja: ul. Reja 25, 87-100 Toruń
tel./fax 56 611 42 38
e-mail: books@umk.pl
www.wydawnictwoumk.pl

Wydanie pierwsze
Druk: Wydawnictwo Naukowe UMK
ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

SPIS TREŚCI

WSTĘP

Problematyka związana z historią zakonu krzyżackiego i jego państwa w Prusach i Inflantach nadal budzi duże zainteresowanie w Polsce, o czym świadczą licznie pojawiające się na rynku księgarskim i szybko znikające z półek publikacje – zarówno tłumaczenia książek autorów zagranicznych na język polski, jak i prace polskich autorów, wśród których obok specjalistów można znaleźć także historyków amatorów. Niewątpliwie książki ukazujące się w ostatnim dwudziestoleciu przyczyniły się do zmiany tradycyjnego obrazu Krzyżaków, obciążonego negatywnymi stereotypami ukształtowanymi w dużym stopniu w XIX w. Nadal jednak można zauważyć, że sposób postrzegania zakonu krzyżackiego w Polsce, jego wizerunek w środkach masowego przekazu, w publikacjach internetowych, a nawet w podręcznikach szkolnych znacznie odbiega od aktualnego stanu wiedzy naukowej. Winę za niedostateczne i zbyt wolne przenikanie wyników badań historycznych do zainteresowanych czytelników ponoszą w pierwszym rzędzie historycy, którzy zbyt mało uwagi poświęcają popularyzacji wyników swoich badań. Mając świadomość tych zaniedbań, badacze historii zakonu krzyżackiego związani z Uniwersytetem Mikołaja Kopernika w Toruniu podjęli przed dziesięciu laty inicjatywę (skierowaną głównie do nauczycieli, studentów i uczniów) przygotowania publikacji, które przedstawiałyby podstawowe zagadnienia z dziejów państwa zakonu krzyżackiego w Prusach, ze szczególnym uwzględnieniem jego struktury wewnętrznej oraz organizacji administracji świeckiej i kościelnej. Efektem tego przedsięwzięcia były dwa zbiory esejów bogato ilustrowane mapami i szkicami oraz zbiór tłumaczonych na język polski tekstów źródłowych wydanych przez Towarzystwo Naukowe w Toruniu oraz Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika[1]. Ponieważ nakłady tych publikacji zostały już wyczerpane, Autorzy, wychodząc naprzeciw projektowi Wydawnictwa Naukowego UMK, podjęli

[1] *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku*, red. Z. H. Nowak, Toruń 2000; *Inflanty w średniowieczu: władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów*, red. M. Biskup, Toruń 2002; *Zakon krzyżacki i jego państwo w Prusach: wybór tekstów źródłowych*, red. A. Radzimiński, Toruń 2005.

się przygotowania na bazie trzech wzmiankowanych prac nowej książki, w której uaktualniono stan wiedzy oraz poszerzono pewne fragmenty ze względu na zainteresowania szerszego czytelnika.

Roman Czaja, Andrzej Radzimiński

CZĘŚĆ I

PRUSY

PAŃSTWO ZAKONU KRZYŻACKIEGO W PRUSACH – PRÓBA CHARAKTERYSTYKI

Roman Czaja, Zenon Hubert Nowak

Zakon krzyżacki, najmłodszy spośród trzech wielkich zakonów rycerskich, podobnie jak dwa starsze – templariuszy i joannitów – powstał podczas wypraw krzyżowych w Ziemi Świętej dopiero po utracie większości jej terytorium przez chrześcijan. Gdy krzyżowcy w 1190 r. oblegali miasto portowe Akkon, klucz do Ziemi Świętej, kupcy z Bremy i Lubeki założyli szpital, który był wspierany przez niemieckich rycerzy i książąt. Z tego bractwa szpitalnego rozwinął się niemiecki zakon rycerski, wspierany także przez dynastię Staufów. Papież Klemens III uznał ten nowo założony zakon w 1191 r., co ostatecznie potwierdził papież Celestyn w 1196 r. Nowa korporacja przyjęła nazwę Zakonu Niemieckiego Szpitala Najświętszej Marii Panny w Jerozolimie (*Ordo S. Mariae Domus Theutonicorum Ierosolimitani*), a w skrócie nazywano go zakonem niemieckim. W Polsce przyjęła się nazwa zakon krzyżacki. Zakon ten bardzo szybko zdobył znaczne posiadłości w Ziemi Świętej, a z czasem także w krajach Morza Śródziemnego, szczególnie w Italii oraz w Rzeszy Niemieckiej, nawet we Francji i na Półwyspie Iberyjskim – dlatego uznać go można za fenomen w europejskiej historii. Uzyskał nie tylko wielkie znaczenie w Rzeszy Niemieckiej, lecz także w całej Europie. Już w Ziemi Świętej starał się – bez powodzenia – o pozyskanie własnego władztwa. W 1211 r. został wezwany przez króla węgierskiego Andrzeja II do podjęcia wspólnej walki przeciw Kumanom (Połowcom), którzy najeżdżali Siedmiogród. Gdy jednak król zorientował się, że Krzyżacy dążą do założenia niezależnego władztwa na zdobytym przez siebie terytorium Borsy, zmusił ich w 1225 r. do opuszczenia Siedmiogrodu.

Choć wiele o tym pisano, okoliczności sprowadzenia zakonu krzyżackiego do Polski nie są bliżej znane. Mimo intensywniejszych w ostatnim czasie badań (Marian Dygo, Tomasz Jasiński), nadal budzą dyskusję najstarsze przywileje, stanowiące podstawę prawną i polityczną dla zaangażowania się zakonu krzyżackiego w budowę państwa nad Bałtykiem. Tradycyjnie przyjmowano, że początek jego obecności w tym regionie wyznacza przywilej z 1226 r., zwany Złotą Bullą, w któ-

rym cesarz Fryderyk II nadawał Krzyżakom prawa zwierzchnie i władcze do Prus oraz potwierdzał przekazanie im ziemi chełmińskiej przez księcia Konrada Mazowieckiego. W świetle nowszych badań (Tomasz Jasiński) wątpliwości budzi data tego dokumentu, który powstał prawdopodobnie dopiero w 1235 r. Być może w 1226 r. rozpoczęły się już jakieś rokowania między władcą Mazowsza a wielkim mistrzem, jednak za datę wyznaczającą początek władztwa Krzyżaków nad dolną Wisłą należy uznać 1228 r., gdyż właśnie wtedy książę Konrad Mazowiecki nadał im ziemię chełmińską i drobne posiadłości na Kujawach. Wiele kontrowersji budzi uznawany przez część badaczy za falsyfikat tzw. dokument kruszwicki księcia Konrada z 1230 r., w którym władca Mazowsza zrzekał się praw zwierzchnich do ziemi chełmińskiej.

Oprócz nadań ze strony księcia piastowskiego oraz biskupa Prus Christiana, duże znaczenie dla stworzenia podstaw prawnych dla budowy państwa zakonnego miały przywileje cesarskie i papieskie. Papież Grzegorz IX od 1230 r. zaczął wspierać plany zakonu krzyżackiego dotyczące ziemi chełmińskiej i Prus. Wśród przywilejów papieskich największą wagę miała bulla protekcyjna z 1234 r., w której obecne i przyszłe ziemie podbite przez Krzyżaków w Prusach jako własność św. Piotra zostały objęte opieką papiestwa i następnie nadane zakonowi krzyżackiemu. Z kolei cesarz Fryderyk II w Złotej Bulli wystawionej w Rimini w 1235 r. nie tylko potwierdził prawa Zakonu do terytoriów pozyskanych w ziemi chełmińskiej i Prusach, ale także nadał mu wszystkie uprawnienia władzy terytorialnej (państwowej), a wielkiego mistrza obdarzył takimi uprawnieniami, jakie w Rzeszy Niemieckiej mieli książęta. Początki usadowienia się Zakonu nad dolną Wisłą przypadły na czas panowania wielkiego mistrza Hermana von Salza (1210–1239), wybitnego polityka i dyplomaty, związanego z cesarzem Fryderykiem II Staufem. Odgrywał on znaczącą rolę jako pośrednik między nim a papieżem. Przy wsparciu tych dwóch najwyższych autorytetów średniowiecza – cesarza i papieża, protektorów utworzonego państwa misyjnego – Zakon starał się z jednej strony o uniezależnienie swej władzy od wpływów książąt polskich, z drugiej – o protekcję prawną.

Dopiero w 1231 r. oddział złożony z siedmiu rycerzy zakonnych pod dowództwem Hermana Balka, mistrza na Słowiańszczyznę i Prusy, wspierany przez rycerzy Konrada Mazowieckiego, przekroczył Wisłę i założył prowizoryczną warownię w Toruniu. Kolejne etapy zdobywania ziemi chełmińskiej wyznaczają lokacje miast i wznoszenie grodów w Chełmnie i Radzyniu w 1234 r. Rok wcześniej Krzyżacy, wspierani przez książąt piastowskich i krzyżowców z Rzeszy, rozpoczęli podbój Prus. Posuwając się wzdłuż Wisły i Zalewu Wiślanego, opanowali do 1242 r. Pomezanię, Pogezanię i Warmię oraz zapoczątkowali podbój Natangii i Sambii. Do zdobywania tych terytoriów, a także położonej w głębi kraju Barcji,

Zakon przystąpił po stłumieniu pierwszego powstania pruskiego (1242–1247). W latach 50. podjęto starania militarne i dyplomatyczne zmierzające do opanowania południowo-wschodniej części Prus, zajmowanej przez plemiona Jaćwingów (Sudowia). Wielkie powstanie pruskie (1260–1274) powstrzymało na kilkanaście lat podbój krzyżacki. Od połowy lat 70. XIII w. Zakon, po odzyskaniu terenów nad Wisłą i Zalewem Wiślanym, przystąpił do ujarzmienia plemion zamieszkujących wschodnią części Prus, między Pregołą i Niemnem (Nadrowów i Skalowów) oraz ziem opanowanych przez Jaćwingów. Ostateczne podbicie ich kraju w 1283 r. umożliwiło opanowanie całego terytorium Prus. Piotr Dusburg, ksiądz zakonu krzyżackiego i autor *Kroniki ziemi pruskiej*, zapisał pod 1283 r.: „Tutaj kończą się walki w Prusach, a zaczyna się wojna z Litwinami". Podjęte w latach 30. XIII w. działania zakonu krzyżackiego nad Bałtykiem nie ograniczały się tylko do Prus. W 1237 r. po inkorporacji zakonu kawalerów mieczowych Krzyżacy uzyskali także suwerenne władztwo terytorialne w Inflantach.

Powstaje pytanie, dlaczego w tak krótkim czasie udało się zakonowi krzyżackiemu przechytrzyć księcia mazowieckiego, zdobyć zwierzchnią władzę nad ziemią chełmińską i dokonać podboju Prus. Z pewnością Krzyżakom sprzyjały czynniki zewnętrzne: papiestwo, cesarz, krzyżowcy z Rzeszy Niemieckiej i Polski, rywalizacja między książętami piastowskimi o tron krakowski. Nie ulega jednak wątpliwości, że decydujący wpływ na powstanie państwa zakonu krzyżackiego miała kolonizacja na prawie niemieckim. Przybywający ze Śląska i krajów niemieckich osadnicy: rycerstwo, mieszczanie i chłopi tworzyli bazę społeczną nowego władztwa terytorialnego. Poza tym zakon krzyżacki, tworząc państwo nad Bałtykiem, wzorował się na metodach budowy władzy książęcej stosowanych w tym czasie w Rzeszy Niemieckiej. Wykorzystał więc nowoczesne instytucje prawno-ustrojowe: nowe prawo lokacyjne (w Europie środkowej zwane prawem niemieckim), lokacje miast, rycerskie prawo służebne, władzę nad instytucjami kościelnymi, wobec których tradycyjny ustrój polskiego prawa książęcego okazał się bezbronny. Duży wpływ na militarny i polityczny sukces zakonu krzyżackiego miała też ideologia krucjatowa, czyli wojny wspieranej przez autorytet samego Boga i prowadzonej w obronie chrześcijaństwa. Określenie Krzyżaków jako „rycerzy Chrystusa" pojawia się zarówno w przywilejach księcia Konrada Mazowieckiego, jak i w bullach papieskich, a zdobyte terytoria, zamki i miasta w Prusach zakon posiadał „na chwałę Boga".

W 2. połowie XIII w. zakon krzyżacki podjął starania o pozyskanie ziem na lewym, pomorskim brzegu Wisły. Na mocy nadań książąt pomorskich, Sambora i Racibora, ostatecznie zatwierdzonych w ugodzie zawartej między księciem pomorskim Mściwojem i Krzyżakami w Miliczu w 1282 r., Zakon otrzymał rozle-

głe dobra nad dolną Wieżycą z Gniewem i Pelplinem. W okresie rządów czeskich nad Pomorzem Gdańskim udało się Krzyżakom uzyskać od Wacława II (1303 r.) i Wacława III (1305 r., 1306 r.) kolejne nabytki – kilka wsi w jego środkowej (Borzechowo, Zblewo, Starogard) i nadwiślańskiej części (Tymawa, Bzowo, Lubień). W wyniku podboju militarnego w 1308 i 1309 r. zakon krzyżacki opanował całe Pomorze Gdańskie. Formalne prawa do tej ziemi odkupił za 10 tys. grzywien od margrabiów brandenburskich na mocy układów zawartych w 1309 r. w Myśliborzu i w 1310 r. w Słupsku. Strona polska zrzekła się praw do Pomorza Gdańskiego w traktacie kaliskim (8 lipca 1343 r.), w którym formalnie uznano je oraz ziemie chełmińską i michałowską za darowiznę Kazimierza Wielkiego dla Krzyżaków. Całość terytorium państwa zakonnego składającego się z ziemi chełmińskiej (4650 km^2), Prus właściwych (38 500 km^2) i Pomorza Gdańskiego (14 850 km^2) liczyła około 58 tys. km^2. Na obszarze tym na przełomie XIV i XV w. mieszkało około 480 tys. osób, w tym około 140 tys. ludności pruskiej i tyleż słowiańskiej oraz około 200 tys. mieszkańców pochodzenia niemieckiego.

W ciągu XIV i na początku XV w. zakon krzyżacki starał się pozyskać nowe nabytki terytorialne na pograniczu pomorskim oraz krzyżacko-mazowieckim i krzyżacko-kujawskim. W 1313 r. ustalono granicę między ziemią słupską a zagarniętą przez Zakon częścią dawnego księstwa gdańskiego. Wykorzystując słabość finansową książąt zachodniopomorskich, w latach 1329–1341 Krzyżacy dzierżyli ziemię słupską jako zastaw. Trwalszym nabytkiem okazała się ziemia bytowska wraz z Bytowem, zakupiona w 1329 r. za 800 grzywien pruskich od synów zmarłego rycerza zachodniopomorskiego Henninga von Behra za zgodą książąt pomorskich Ottona I i Barnima III. Pozostała ona we władaniu Zakonu do 1466 r., z wyjątkiem lat 1455–1460, gdy za zgodą króla Polski przekazano ją księciu pomorskiemu Erykowi II.

Wraz z nadaniami w ziemi chełmińskiej zakon krzyżacki otrzymał od księcia mazowieckiego Konrada także niewielkie posiadłości na Kujawach. W XIII w. kujawskie posiadłości Zakonu składały się ze zwartego kompleksu dóbr na lewym brzegu Wisły z centrum w Nieszawie oraz dwóch domen w głębi kraju, Orłowa oraz Murzynna nadanego około 1259 r. przez biskupa włocławskiego Wolimira. Mimo starań dyplomatycznych i akcji militarnych, Krzyżakom nie udało się uzyskać większych nabytków terytorialnych na ziemiach polskich graniczących z ich państwem od południa. W 1303 r. książę kujawski Leszek Siemomysłowic zastawił, a w 1317 r. sprzedał im położoną na lewym brzegu Drwęcy ziemię michałowską. Bezskuteczne okazały się starania Zakonu zmierzające do opanowania położonej na lewym brzegu Drwęcy ziemi dobrzyńskiej. Już w 1235 r. Krzyżacy próbowali zająć ją po inkorporacji zakonu braci dobrzyńskich. W latach 1329–1343 i 1409–